

Увод

ИМПЕРАТИВ ИСТОРИЈСКОГ КОНТЕКСТА

Материјалне рушевине двадесетог века одавно су раскрчене, али преглед различите стручне литературе о том кратком и жестоком веку одаје слику својеврсног интелектуалног разбојишта. Бројне и још увек неокончане расправе око узрока, околности и последица деловања поједних идеологија ескалирале су и јењавале у складу са међународно-политичким менама. Тројна шема грубе идеолошке поделе на Совјетски Савез, либерално-демократске државе и осовину Рим-Берлин није имала доследни одраз на догађајном нивоу. Средином XX века најутицајније државе су нагло мењале међусобне формалне и неформалне коалиције, од општеевропске хомогенизованости против болшевичке Русије, преко индиректног сукоба СССР-а са Немачком и Италијом током грађанског рата у Шпанији, до неочекиваног пакта Молотов–Рибентроп, па потом новог савеза против сила Осовине, да би се, најзад, победничке снаге поделиле на два хладноратовска табора. Европа је тек тада нашла стабилност и мир, али су све наведене чињенице оставиле дубоке трагове на каснија виђења и тумачења прошлости. Са тим делом наслеђа двадесетог века било је могуће суочити се тек по окончању Хладног рата.

Једна од последица европске историје прве половине двадесетог века јесте фиксирање и институционализовање политички мотивисане субјективности када је у питању тумачење и карактерисање режима заснованих на идеологији марксизма-лењинизма. Политичко приближавање западним демократијама Стаљин је правдао заједничким „демократским“ вредностима, док су његови западни савезници ту пропагандну тезу подржавали, пред сопственом политичком јавношћу правдајући своје савезништво са совјетском режимом који је до тада био изопштеник из међународног поретка. Из те политичке нужде и пресудног совјетског доприноса победи над Осовином проистекла је дуготрајно деформисана перцепција стаљинизма у историјској свести људи западне хемисфере.¹

¹ Видети, нпр: Fire, Fransoa, *Prošlost jedne iluzije. Komunizam u dvadesetom veku*, Beograd 1996; Lefort, Claude, *Prijepor o komunizmu*, Zagreb 2000; Брдар, Милан, *Праксис огуцеја*.

Природа совјетског режима често није сагледавана непосредно, у односу на „вредности“ којима је тежио и методе којима се служио, (посебно с обзиром на третман совјетског грађанина), него је филтрирана кроз прошли историјски контекст. А најупечатљивији чинилац тог контекста, који је оставио најдубљи и најболнији траг, био је и остао Други светски рат. Како је тада почело, процењивање прошлости је на исти начин и настављено: увек с обзиром на актуелну међународно-политичку и друштвену ситуацију и из њих проистичуће потребе. На политичку употребу теоријских расправа о тоталитарним идеологијама и државама указује већ и карактеристични ритам научних активности, упућујући истраживача на додатни опрез. Теорије о тоталитаризму су се развијале већ од краја двадесетих година – најпре у појединим текстовима, а потом и кроз тематске научне скупове. Током педесетих, у време захуктавања Хладног рата, настали су најразвијенији и најутицајнији покушаји тумачења; почетком седамдесетих, са ескалацијом идеолошког тероризма у Европи, дошло је до новог таласа таквих тумачења; да би последњи пут те расправе изнова оживеле током деведесетих година, по окончању Хладног рата.²

Порекло и смисао тоталитарних система

Да би се дефинисао идеолошки и политички контекст у коме се одвио процес нарастања и опадања совјетских културних утицаја у Југославији после Другог светског рата, неопходно је најпре дефинисати појмовни апарат и критеријуме за квалификовање одређених појава. Потом треба позиционирати Титов режим, и то двоструко: у односу на теоријске закључке и у односу на идеолошко и политичко окружење државе којом је владао.

У центру теоријских и истраживачких проблема у XX веку нашао се термин „тоталитаризам“, који се јавно употребљава од 1923. године, када га је Ђовани Амендола супротставио изразу „законитост“. Већ 1925. године, у једном говору, Мусолини је израз „тоталитарни“ прихватио за свој покрет, дајући му, притом, афирмативни смисао.³ Током времена реч је, с једне стране, коришћена као неопходан стручни израз којим се озна-

Студија настанка большевичкој социјалистичкој систему 1917–1929, I–II, Београд 2000, 2001; Малиа, Мартин, *Совјетска историја. Историја социјализма у Русији 1917–1991*, Москва 2002.

² Kuljić, Todor, *Теорије о тоталитаризму*, Београд 1983, стр. 4, 14–15, 67, 79, 82, 115, 119, 121, итд. О најновијем таласу научних расправа о тоталитаризму: Molnar, Aleksandar, „Totalitarna vlast i ‘modernizacija’“, *Sociologija*, Vol. XLII, No 14, 2000, стр. 112–114.

³ Амендолин чланак „Већина и мањина“ објављен је у листу *Il Mondo* 12. маја 1923. године. Према: Bruneteau, Bernard, *Totalitarizmi*, Zagreb 2002, стр. 13. Касније су многи теоретичари, с правом, оспоравали италијанском фашизму тоталитарни карактер.

чава новитет на историјској сцени, а с друге стране је израсла у моћну полугу у политичкој борби.

Немогуће је и непотребно побројати све ауторе и њихове ставове о тоталитаризму. Ако се упореди неколико утицајнијих дефиниција, које су дали Карл Фридрих и Збигњев Бжежински, Рејмон Арон, Хана Арент и Роберт Пакстон, може се опазити да се све оне врло опширне и да више набрајају и описују, него што тумаче.⁴ Рекло би се да се у добром правцу кретао аутор који је, истражујући историју нововековних идеологија, закључио да „[у]колико једна идеологија ступи у дејство и наметне се разноликом друштву, док су конкурентска становишта онемогућена, тада се, јасно, ради о тоталитаризму.“⁵ Тиме се објашњава функција идеологије у тоталитарном друштву, али не и њен циљ. Аутор је био близу потпуне дефиниције, али његов приступ није довољно укључио историјски контекст, па у дефиницију није унео ни сопствено опажање да је „[j]акобинизам изгледа био прва, али не и једина, идеологија која је покушала да друштву за циљ наметне ‘доброг грађанина’“.⁶ А управо тај „добри грађанин“, „морални грађанин“, „врли грађанин“ или, како се другде каже, „нови човек“ и „натчовек“, заједнички је садржалац који се може наћи у идеологијама које су обележиле модерно доба, нарочито оним најрадикалнијим, независно од путева које су одабирале да до свог замишљеног циља дођу.

Били су то, у ствари, покушаји да се, свесно и циљно, досегне нови квалитет у развоју људског друштва, да се у историји не само промене неке ствари, него да се промени и сама „мера свих ствари“, човек, те да се из крвавог блата историјске стварности закорачи у нови простор. Маркс би рекао – из „царства нужности“ у „царство слободе“.⁷ Капије тог „царства“, које се понекад пројектује као „златно доба“, понекад као „острво Утопија“, понекад као „природни поредак“, понекад као „комунизам“, понекад као „хармонија“, а понекад и као „хиљадугодишње царство“, нису доступне свакоме, већ само „новом човеку“, који треба да „изађе“ из историје и у неком новом окружењу у потпуности реализује замисли теоретичара.

Маркс и Енгелс, који су код социјалиста утописта критиковали фанатично празноверје у чудотворно дејство њихове науке о друштву, ипак су и сами подлегли том „празноверју“, спојивши утопизам са етатистичким идејама. Историја XX века показала је да су тоталитарне структуре биле максимум остваривости утопија, а „острва“ логорских архипелага најреалнија „рајска острва“ која су се могла створити у исто-

⁴ Orlović, Slaviša, *Političke partije i moć*, Beograd 2002, стр. 90–91; Paxton, Robert O., *The anatomy of fascism*, London 2004, стр. 219–220. Пакстон своју „дефиницију“ разлаже на чак 9 тачака!

⁵ Schwarzmantel, J., *The Age of Ideology...*, стр. 198.

⁶ *Исиџо*, стр. 193.

⁷ Marx, Karl, *Kapital* III, Zagreb 1949, стр. 756. (наведено према: *Markszizam – misao savremene epohe I*, (antologija tekstova), Beograd 1976, стр. 52.

рији. Рекло би се да је одјек те логике садржан у једној од парола које су „украшавале“ зидове совјетског логора на Соловјецком архипелагу: „Човечанство ћемо гвозденом руком натерати у срећу.“⁸

Продор идеја у масе био је пресудан услов за формирање тоталитарних идеологија и партија, а потом и држава. Према званичној историји СКП(б), Лењин је деведесетих година XIX века „предложио да се од *пропагирања* марксизма међу малим бројем напредних радника [...] пређе на свакодневну политичку агитацију међу широким масама радничке класе. Тај заокрет у правцу масовне агитације био је од озбиљног значаја за даљи развитак радничког покрета у Русији.“⁹ И не само у Русији. Затворени и „логични“ идејни системи, који се не коригују увидом у чињенично стање јер претендују да они буду коректив историје, постали су полуга којом је досегнута раније невидљива моћ. Стаљин је, сећајући се конференције болшевика која је децембра 1905. године одржана у Тамерфорсу (Тампере) у Финској, подсетио: „Логика Лењинових речи је као моћни пипци који те обухвате са свих страна као менгеле, из чијег загрљаја се не можеш отргнути: или се предај или се спремај на потпуни пораз.“¹⁰ Али, како народ није увек мислио оно што су управљачи желели, драматични спој маса и идеја имао је и своју другу страну, по којој су тоталитарни режими нарочито били познати и озлоглашени: логоре за изолацију и „преваспитавање“ (понекад и елиминацију) политичких неистомисљеника.¹¹

Да би се превазишле разлике у тумачењима и да би се дошло до једне опште теорије о тоталитаризму, треба поћи од хипотезе да су тоталитарни системи покушаји да се у пракси реализују утопијски пројекти идеално уређеног друштва, у чијој основи са налази мит о изгубљеном рају.¹² Покушај да се религија замени модерним идеологијама проистеклим из просветитељства довео је до појаве политичког месијанизма, који се у

⁸ *Соловецкие лагерья особою назначения 1923–1939*, Соловецкий Государственный историко-архитектурный природный музей-заповедник. Каталог выставки, Архангельск 1990.

⁹ *Историја Свесавезне комунистичке партије (болшевика). Крајњи курс*, Београд 1945, стр. 23.

¹⁰ Сталин, И. В., „О Ленине. Речь на вечере кремлёвских курсантов 28. января 1924 г.“, *Правда* № 34, 12 февраля 1924 г. Наведено према: *Библиотека. Электронные издания произведений и биографических и критических материалов*, <http://www.magister.msk.ru/library/stalin/6-9.htm> (15.08.2008).

¹¹ О феномену логора у XIX и XX веку: Милорадовић, Горан, *Карантин за идеје. Лојори за изолацију „сумњивих елемената“ у Краљевини Срба, Хрватска и Словенаца (1919–1922)*, Београд 2004, стр. 41–86.

¹² Врло утицајни су били Платонов текстови (посебно *Држава*), који су у време Ренесансе изнова укључени у главне токове европске мисли, услед чега је Платон понекад критикован као идејни творац тоталитаризма. Видети: Popper, Karl, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, Београд 1993. Аргументовано одбацивање Поперове критике Платона: Душанић, Слободан, *Историја и идеологија у Платоновим „Законима“*, Београд 1990, стр. 1–4.

пракси испољио кроз пуританизам, јакобинизам и марксизам.¹³ При том, наравно, треба имати у виду да, као што тотална контрола појединаца, без икаквог остатка његове воље, никада није досегнута, тако ни *идеални њиш* тоталитарне државе никада није постојао, осим као сан творца таквих пројеката.

Новија истраживања друштвених, психолошких и филозофских особина тоталитаризма, заокружујући досадашње концепте, формирала су скуп њихових карактеристика: „милитантна, у себе затворена конспиративна организација с чврстом дисциплином и хијерархијом, развијена доктрина или тумачење свете књиге према којој има да се уреди друштво; треће, однос искључивости и силе према политичкој конкуренцији; и као четврто, а за тоталитаризам најважније: продор у душу следбеника и владавина путем контроле душа.“¹⁴ Тој карактеризацији ипак недостаје једна битна компонента, универзалност, која има суштински значај за дефинисање тоталитаризма: у идеалној ситуацији жели се уређење целог света, до последње људске јединке и формирање „новог човека“ путем „контроле душа“.¹⁵

Тоталитарно мишљење, које настоји да рационално уреди свет, води у својеврну „клопку разума“. Оно у својој борби за присталице апелује на морал, логику, доследност и, изнад свега, смисао, а притом нуди једноставне рецепте за бројне проблеме и тескобни и застрашујући положај појединца током периода „убрзане модернизације“.¹⁶ Разлог неуспеха утопијских подухвата лежи у природи људског бића, која је биолошка и ирационална, те стога неуклопива у потпуно рационалне системе. Јављање те тежње можда треба схватити као рецидив процеса атеизације, који на упражњено место изгнаног бога у човековој свести није имао шта друго да стави него – човека самог: Лењина, Стаљина, Хитлера, Мао Цедунга, Тита или неког другог „избавитеља“.

Совјетски тип тоталитаризма

Систем који је Лењин осмислио носио је његов печат у време док је непосредно руководио политиком. То је значило стремљење ка монолитности и потпуној контроли појединца, каквој су тежили сви

¹³ Брдар, М., „Испитивање смисла отворености...“, стр. 177–216.

¹⁴ *Истио*, стр. 189.

¹⁵ Израз „душа“ овде (и у даљем тексту) подразумева свеукупност психе неке личности. Ту реч су неретко користили и они који у постојање душе нису веровали. Небројано пута је цитирана Стаљинова фраза о писцима као „инжењерима људских душа“. Синоним за „контролу душа“ је израз „кондиционирана моћ“, који користи Џ. К. Галбрајт. Boffa, Giuseppe, *Povijest Sovjetskog saveza I*, Опатија 1985, стр. 357; Galbraith, John Kenneth, *Anatomija moći*, Zagreb [s. a.], стр. 10–12.

¹⁶ Пономарев, М.; Смирнова, С., *Новая и новейшая история...*, стр. 64.

тоталитарни системи: „Када већина народа почне вршити самостално и свуда такву евиденцију, такву контролу над капиталистима (сада претвореним у службенике) и над господом интелектуалцима, који су сачували капиталистичке навике, тада ће та контрола постати доиста универзална, општа, свенародна, тада јој се нико неће моћи уклонити, ‘неће се имати куда денути’. Цело друштво биће један уред и једна фабрика с једнакошћу рада и једнакошћу плате.“¹⁷ Када је силом хитаца Фани Каплан вођа револуције сишао са историјске сцене, отпочела је борба за место његовог наследника. Нису се борили само најамбициознији чланови Политбироа међу собом, борио се и сам систем, већ институционализован, да на његову кључну позицију дође одговарајућа личност. То што је то био баш Јосиф Висарионович Џугашвили била је ствар расположивог избора, док су најкрупнији идеолошки захвати, чије трагичне последице се углавном везују за Стаљиново име, примарно узроковани самом идеологијом и историјским контекстом.

Да Лењина наследи неко из круга шест чланова ЦК које је поменуо у свом „политичком тестаменту“ условили су колико особине тих људи толико и потреба самог система.¹⁸ Компаративна анализа психолошких карактеристика и способности те шесторице, у односу на скуп особина које се сматрају битним за вођу, било у позитивном, било у негативном смислу, показала је да је, у поређењу са Троцким, Бухарином, Камењевим, Зиновјевим и Пјатаковим Стаљин ипак поседовао највише особина неопходних за вршење власти какву је изискивала бољшевичка идеологија. Анализа је показала да, када се сачине скале, где два екстремна пола чине личности са најизразитијом и најнеизразитијом посматраном особином, Стаљин је најчешће заузимао пол пожељних владарских особина, а најређе негативних, с обзиром на систем којим је требало управљати у датим околностима.¹⁹ Другим речима, после нестанка Лењина, бољшевици бољег од Стаљина нису ни имали.

Утолико је интересантнија чињеница да је оштрица критичности „Лењиновог политичког тестаментa“ и потоњег додатка том писму, које је умирући вођа адресирао на ЦК СКП(б), уперена највише против Стаљина. Лењин је упозоравао да је Стаљин „поставши генсек, концентрисао у

¹⁷ Lenjin, Vladimir Ilić, *Država i revolucija*, Beograd 1967, стр. 102. Књига је завршена августа 1917. године.

¹⁸ „Уопште није реч о томе да ли Стаљин ‘искривљава Лењина или не’, него о томе да институционална сила диктира чак и ‘искривљавање Лењина’ као цену његовог опстанка у свакој новој ситуацији.“ Брдар, М., *Праксис одисеја...* II, стр. 382.

¹⁹ Колесов, Дмитрий Васильевич, *И. В. Сталин: Загадки личности*, Москва 2000, стр. 108–122. Аутор је пратио 23 параметра: брижност, психолошка стабилност, склоност паници, снага воље, суровост, немилосрдност, чврстина карактера, надменост, ауторитарност, догматичност, радиност, административни квалитет, одговорност, револуционарност, властољубље, амбициозност у раду, амбициозност у међуљудским односима, непосредност, самозадовољност, општа обдареност, склоност луксузу и смисао за хумор.

својим рукама огромну власт и ја нисам сигуран хоће ли он увек бити у стању да се довољно пажљиво служи том влашћу“, као и да је „исувише груб“, те да би га стога требало заменити неким ко би био „толерантнији, тј. лојалнији, уљуднији, пажљивији према друговима, мање каприциозан итд.“²⁰ Осим према Стаљину, Лењин је био врло критичан и према свим другим кандидатима и налазио им је крупне мане, што је, практично, био захтев за колективним руководством. Међутим, опстанак и дејствовање организације коју су изградили захтевали су, у датом контексту, особу као што је Стаљин. Увиђање раскорака између утопистичке визије која га је водила и бирократске реалности која се рађала пред његовим очима могу бити објашњење за Лењинов покушај да, пред крај живота, административним мерама и терором утиче на нежељени развој догађаја.²¹ Али, избором и васпитањем својих најближих сарадника, он сам је унапред искључио сваку могућу алтернативу.²²

Основни проблем, из кога су проистицали сви дуги проблеми, па и организациони, лежи у беспримерној радикалности Лењиновог подухвата и контексту историјског процеса који је, на неки начин, увек премијеран, а то значи – непредвидив. Лењин, упркос својим способностима, знању, таленту, (неки кажу и генијалности), није имао могућности да предвиди исход процеса које је у погодном моменту усмерио. У питању је нерешив проблем, јер „истинска политичка интервенција не одвија се унутар координата неке утемељене глобалне матрице, јер то што она постиже управо је ‘преуређивање’ саме глобалне матрице.“²³ Лењин је покушао, и тога је био свестан, да испуни Марксов захтев да филозофи свет више не тумаче, већ да га мењају. Као и други идеолози тоталитарних покрета, и он је био филозоф-практичар који настоји да реши квадратуру круга, односно да нађе трајан рационални институционални оквир за човеково ирационално биће. На плану историје може деловати апсурдно да у исту категорију са Лењином и Стаљином спада, на пример, декларисани непријатељ болшевизма Адолф Хитлер, али на теоријском нивоу сви су они били заточници исте илузије. Разлике у садржају њихових идеологија нису биле довољне да се превазиђе основна идејна матрица у оквиру које су деловали.

То је било немогуће јер ни сам Карл Маркс, чији је филозофски корпус референтан за тоталитарне идеологије XX века, није успео да изађе из општег мисаоног оквира који је формирао капитализам, тако да је његова „идеја друштва чисте, ослобођене продуктивности изван оквира Капитала, фантазија инхерентна самом капитализму.“²⁴ Ма колико да су

²⁰ Гелер, М.; Некрич, А., *Утопија на власти...*, стр. 142–143.

²¹ Fire, F., *Prošlost jedne iluzije...*, стр. 169.

²² Гелер, М.; Некрич, А., *Утопија на власти...*, стр. 141–143.

²³ Žižek, Slavoj, *Manje ljubavi – više mržnje! Ili, zašto je vredno boriti se za hrišćansko nasleđe*, Beograd 2001, стр. 72.

²⁴ Исто, стр. 36.

Маркс, Лењин и њихови следбеници с мржњом и гађањем одбацивали буржоаски начин привређивања и систем вредности, они нису могли да побегну од основне чињенице да је и њихова свест била одређена тиме што делују у том истом, конкретном систему вредности и могућности – у капитализму. Нису лебдели у слободном простору идеја. Тиме се круг затвара, а огорчени противници, Стаљин и Хитлер, који су мрзели и презирали „буржуја“²⁵, откривају се као заточници исте заблуде.²⁶

Систем совјетизованих држава

Потреба за целовитиошћу објашњења, а потом и промене света, наметнула је марксизму универзалност као неодвојиву компоненту. Неодвојиву, али и недостижну – што се показало тек у историји. У теорији све је било логично и могуће. Ипак, иако је међународна политичка ситуација између два светска рата бољшевицима привремено наметнула концепт „социјализма у једној земљи“, експанзија је и даље постојала као могућност промењеног контекста. Тако је идеологија, која је бахато наступила одбацујући све вредности „старог света“, морала да се уклопи у тај и такав свет, вребајући прилику да начини следећи корак ка сопственом испуњењу. Крајњи исход, бар када је реч о европском тлу, био је специфичан систем совјетизованих држава, на које се разлила на руски начин адаптирана марксистичка идеологија.²⁷

Чему тежи идеолошка логика показало се већ током рата са Пољском 1920. године. Тај догађај посебно је значајан јер се сам Лењин на састанку руководства партије изјаснио за продужење рата (који је почео као одбрамбени), и тражио да се он претвори у револуционарни рат на тлу Пољске. Прилика да се поврати део територија изгубљених Брест-Литовским споразумом нашла је идеолошко оправдање у марксистичкој догми о светској револуцији. Очекивало се да ће наступање Црвене армије преко „црвеног моста“, који је требало да представља Пољска, бити катализатор револуције у Немачкој, а потом даље у Европи. Неуспех тог подухвата стабилизовао је границе совјетског типа државе и друштва до почетка Другог светског рата.²⁸

Током 1939. и 1940. године Совјети су окупирали источну половину

²⁵ *Hitler's table talk...*, стр. 20, 107, 108, 134, 484.

²⁶ Бројна мишљења да „социјализам“ и „капитализам“ нису супротности већ варијанте исте појаве: Кара-Мурза, А. А.; Поляков, Л. В., *Русские о большевизме*, Санкт-Петербург 1999, стр. 119–124.

²⁷ Социјалистичке државе и покрети на другим континентима, који су се развили у специфичним локалним условима, овде неће бити анализирани, јер је већина њих настала прекасно и налазила се предалеко да би могли утицати на збивања и процесе у Југославији током четрдесетих и педесетих година.

²⁸ Гелер, М.; Некрич, А., *Утопија на власти...*, стр. 81–87.

Пољске, прибалтичке државе Естонију, Летонију, Литванију и делове Финске и Румуније. Ти краткотрајни добици били су изгубљени током рата, али су надокнађени по његовом окончању и инкорпорирани у СССР, уз нова мања проширења у источној Прусској и Словачкој. Уједно је, западно од нових граница СССР-а, почео процес формирања појаса социјалистичких држава, који се углавном поклапао са простором који је прешла Црвена армија на свом путу од Волге до Елбе. Процес формирања утицајних сфера, од Черчила патетично описан као „гвоздена завеса која се спушта преко Континента“²⁹, почео је још током рата, када се већ назирао исход вишегодишње борбе, па је британски премијер, посетивши Москву 1944. године, сматрао умесним да Стаљину предложи поделу југоисточне Европе.³⁰ Геостратешка слика се постепено кристалисала током прве послератне деценије, формирањем два војна савеза: НАТО 1949. и Варшавског уговора 1955. године.

У појасу земаља између Балтика и Средоземља локални комунисти су, помогнути силом Кремља, кроз форму разних коалиционих влада и уз различите проблеме и приступе, запосели власт. Ситуација у којој се формирао двополни систем међународних односа изискивала је промену ранијег совјетског курса „социјализма у једној земљи“ и повратак на коминтерновски концепт социјализма као универзалног обрасца обавезног за све комунисте.³¹ Тиме је нађено идеолошко оправдање за контролу половине Европе. Та стратешка промена ситуације од Москве је изискивала доследно и на широком плану спроведену спољну политику, која није трпела никакве дубље различитости у новоствореном систему совјетизованих земаља, а поготово конкурентско понашање. Међутим, такво понашање се ипак појавило и постало узрок за многе неочекиваног развоја догађаја на југоистоку Европе.

Обновљена Југославија је, на први поглед, имала судбину налик осталим источноевропским земљама: уз помоћ Совјета локални комунисти су, после контролисаних и непоштених избора, користећи претње и силу, у садејству са делом подређених грађанских партија, дограбили власт.³² Али,

²⁹ *The Speeches of Winston Churchill*, London 1990, стр. 303. У питању је говор одржан у Фултону (САД), 5. марта 1946.

³⁰ Лакер, В., *Историја Европе*, стр. 126; Kardelj, Edvard, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957. Sećanja*, Beograd/Ljubljana 1980, стр. 67–68. Факсимил фамозне „Черчилове цедуље“, којом се, поред осталог, утицај СССР-а и Запада у Југославији дели попола, објављен је у: *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, т. III, (1946–1996), Beograd 1999, стр. XII.

³¹ *Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа (1949–1953): Очерки истории*, Москва 2002, стр. 348.

³² Илић, Саша, „Лондонски меморандум 1945. године. Апел демократских странака у избеглиштву на завођење једнопартијске диктатуре у Југославији“, *Архив*, Год. II, бр. 2, 2001, стр. 241–248; Ђилас, М., *Vlast...*, стр. 17; Petranović, Branko, *Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992, стр. 726–735; Vodušek Starić, J., *Kako su komunisti osvojili vlast...*, стр. 384–415, и др.

треба обратити пажњу и на неке битне разлике. У Југославији је постојао јак домаћи покрет отпора под вођством комуниста, који је, за разлику од осталих окупираних земаља, успео да развије респектабилну армију од више стотина хиљада бораца, коју су тешким наоружањем снабдели Совјети и Британци.³³ Уски круг комуниста који су завладали земљом, као и сам Јосип Броз, нису дошли из Москве нити били под непосредним окриљем Стаљинове силе, као у другим деловима Европе – стигли су из унутрашњости Југославије, у униформама победника, на челу снажне и одане армије. Предводио их је самосвестан и амбициозан вођа, који је суверено владао партијом коју је годинама кројио и скројио по својој мери. Сви његови најближи сарадници били су знатно млађи од њега, он их је одабрао и обучио, он их је уздигао на положаје које су заузимали – сасвим по стаљинском моделу. Поштовали су га, волели га и бојали га се. Имао је нешто што друге комунистичке вође у Источној Европи нису имале – харизму и лични ауторитет. У томе му је могао конкурисати једино Георги Димитров, али Бугарска је била под хипотеком губитнице у рату, што је био тежак баласт. Ушавши у Београд, Тито се нашао у повољнијој ситуацији од било ког другог комунистичког вође у Европи, осим самог Стаљина.

Због свега наведеног, слика односа КПЈ и СКП(б) била је различита када би је Стаљин гледао из Москве и када би је Тито гледао из Београда. Из Москве је изгледало да је Југославија једна од карика у систему држава у источној и централној Европи које су ослободили, организовали и уредили Совјети, опонашајући, у обрнутом смеру, тзв. „санитарни кордон“ којим је после Првог светског рата Француска, као стуб европске безбедности, настојала да предупреди бољшевички експанзионизам. Међутим, ако би се погледало из Београда, односи КПЈ и СКП(б) су били односи две партије које су се кроз суров грађански рат самостално домогле власти и приступиле револуционарним променама. Југословенски режим није себе доживљавао као пуку филијалу Кремља која захвалност за своје постојање дугује само Стаљину. Тито је поседовао самосвест и амбицију, вољу за моћ коју други источноевропски лидери нису имали. То није водило комплементарним, већ конкурентским односима са Совјетским Савезом.

Тоталиитарна Југославија

Класична револуционарна ситуација, какве познају примери француске или руске револуције, где се унутар једне земље сукобљавају

³³ Тито је 1945. године тврдио да његова војска броји 300.000 људи, а да би, уз помоћ у наоружању, могла нарасти до 7–800.000 војника. Броз, Јосип Тито, *Борба народа поробљене Југославије*, Београд 1945, стр. 40.

снаге старог и новог режима, у Југославији је била замагљена условима ратовања против окупатора с једне стране, грађанског рата вођеног између различитих народа и националних мањина с друге стране, те борбом унутар појединих народа, где је „фронт“ био успостављен по линији идеолошке поделе. Сliku додатно компликује то што су вође партизана током рата, (као и првих година после рата), прикривале свој револуционарни програм, у јавности инсистирајући на борби за ослобођење од окупатора и његових сарадника. Био је то начин да се легитимише сопствена борба и мобилишу масе у своје редове.³⁴ Ипак, ако се резултати рата вођеног 1941–1945. године на тлу Југославије и ефекти послератне власти упореде са дефиницијом која револуцију схвата као „преузимање политичке власти, често уз употребу *насиља*, од стране вођа једног масовног покрета, с тим да се та власт касније користи за отпочињање великих процеса реформе друштва“³⁵, мора се констатовати да се уклапају без остатка: то јесте била револуција. Друго је питање шта је из ње настало.

У стручној литератури ретко кад се на теоријски начин поставља питање карактера Титовог режима, а поготово су ретка образложења таквих мишљења.³⁶ Ако је то разумљиво за време док је постојао поредак који је Тито успоставио, мање је логично да се то питање ретко поставља и данас. У оним делима у којима је израз „тоталитаризам“ био употребљен за социјалистичку Југославију, то се обично није образлагало.³⁷ Тако су га квалификовали и неки савременици, међу њима чехословачки амбасадор у Београду Јозеф Корбел и неке америчке дипломате, а после силаска с власти и Коча Поповић, као и албански политичар из Југославије Адем Демаћи.³⁸ „Титоизам“ је сматрао идентичним стаљинизму као „својеврсној религиозној идеологији“ и генерал Павле Јакшић.³⁹ Владимир Велебит је Тита сматрао за „ортодоксног комунисту коминтерновских увјерења“

³⁴ Ђилас, М., *Паг нове класе...*, стр. 11–12.

³⁵ Gidens, Antoni, *Sociologija*, Podgorica 1998, стр. 306 (курзив Е. Гиденс).

³⁶ Редак пример да историчар пре него што приступи обради своје теме најпре дефинише послератни поредак у Југославији пружа књига К. Спехњак, која у Титовом режиму налази све главне елементе тоталитаризма: Spahnjak, K., *Javnost i propaganda...*, стр. 15–50, 273.

³⁷ Да је Титов режим био идентичан Стаљиновом и другим „народним демократијама“, односно да је у питању тоталитаризам, сматра се у: Јовановић, Мирослав, „Стаљинизам“, *Историјски гласник*, Бр. 1–2, 1993, стр. 108–109; Fire, F., *Prošlost jedne iluzije...*, стр. 492–501; Марковић, П., *Београд између историје и зајуга...*, стр. 493–513; Allcock, John B., *Explaining Yugoslavia*, London 2000, стр. 275; *Москва и Восточная Европа...*, стр. 3–26; Стојановић, Дубравка, „Уље на води: политика и друштво у модерној историји“, *Србија 1804–2004. Три виђења или њозив на дијалој*, Београд 2005, стр. 141, 145–146.

³⁸ Korbel, J., *Tito's Communism...*, стр. 170, 346; Nenadović, A., *Razgovori s Kočom...* стр. 106, 191; Интервју са Демаћијем објављен у: Petrović, Momčilo, *Pitao sam Albance šta žele, a oni su rekli: republiku... ako može*, Beograd 1996, стр. 264–265; Lorejn, L. M., *Održavanje Tita...* стр. 25, 63.

³⁹ Jakšić, P., *Nad uspomenu II*, стр. 513. Слично и стр. 36, 501–528.

чије су политичке грешке проистицале „из његовог робовања марксизму-лењинизму“.⁴⁰ Ђилас је сматрао да је тоталитарна КПЈ била дело „Титове фракције“ која је преузела вођство у тој организацији.⁴¹ Он је постојање мањих разлика тумачио на следећи начин: „Мада је стаљинизам један, није јединствен – има националних варијација: стаљинизам није хомогена оригинална теорија, него компилација и одређена, доследна тоталитарна пракса.“⁴² Један од аутора који је покушао да образложи свој став да је Титов режим био тоталитаран, писао је: „Послијератни развој бјелодано је код руководства комуниста довео до скретања према политици *йошћуној* овладавања *цјелокујним* друштвеним животом, које у социолошкој литератури називамо тоталитаризмом.“⁴³ Због чега су таква мишљења била и остала ретка?

Свакако су сукоб са СССР-ом и касније позитивно представљање Титовог режима на Западу створили погодан амбијент за развој мишљења по коме се радило о другачијем социјализму, хуманијем и блажем од совјетског.⁴⁴ То, међутим, није довољно као објашњење за ставове теоретичара који понекад показују необичну површност, или чак пристрасност. Хана Арент, на пример, источноевропске „сателите“ Москве сматра проширеним подручјем стаљинске тоталитарне власти, а Тита јединим изузетком. По њеном мишљењу масовност је неизоставни услов тоталитаризма, па стога нема могућности за успостављање таквих режима у малим земљама.⁴⁵ За Тита се благонаклоно питала није ли „он раскинуо с Москвом схвативши да би тоталитарни методи по узору на руске могли да га коштају великог процента југословенског становништва“?⁴⁶ Да је имала увид у његове операције на Сремском фронту или третман ратних заробљеника, затвореника у логорима за политичке противнике и припаднике немачке и италијанске мањине, могла би прецизније да одмери Титову „штедљивост“ људских живота и „осетљивост“ на туђу патњу.

У Србији, у до сада најамбициознијем покушају тумачења Титове историјске улоге, говори се једино о „ауторитарном модернизатору“, а потпуно се одбацује теза о тоталитарном моделу државе и о њему као тоталитарном лидеру. Међу Титове „ауторитарне“ савременике убрајају се Јосиф Стаљин и Никита Хрушчов, Франсиско Франко и Антонио Салазар. Тврди се, чак, да је на неки начин, „у овом добу ратна експанзија

⁴⁰ Šuvar, Mira, *Vladimir Velebit: svjedok historije*, Zagreb 2001, стр. 156, 452. Слично и: 171, 372.

⁴¹ Ђилас, М., *Vlast...*, стр. 17.

⁴² Ђилас, Милован, „Развој мог политичког мишљења“, *Паг нове класе...*, стр. 10. Текст је написан 1993. године.

⁴³ Rupel, Dimitrij, „Predgovor“, Косбек, Е., *Dnevnik...*, стр. 19 (подвукао Д. Рупел).

⁴⁴ У једној компаративној табели модерних диктатура Титовог режима уопште нема: Пономарев, М.; Смирнова, С., *Новая и новейшая история...*, стр. 143.

⁴⁵ Arent, Hana, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998, стр. 318.

⁴⁶ *Исјо*, стр. 316. Књига је први пут објављена 1953. године.

америчког империјализма неутралисала приговоре о тоталитарној природи социјализма, а поготову Титовог режима који је бранио политику мирољубиве коегзистенције“ (!?).⁴⁷ На који начин једна историјска појава може да „неутралише“ карактер неке друге (у међувремену прошле) историјске појаве – не објашњава се.

Сами југословенски комунисти другачије су себе доживљавали. Када је на саветовању Коминформа 1947. године Владислав Гомулка рекао да је пољски пут у социјализам мирни пут, као југословенски и бугарски, делегат КПЈ Милован Ђилас је у својим белешкама са тог заседања револтирано записао: „Југословенски пут није мирни пут! Убили смо релативно више него бољшевици!“ Осим бизарног хвалисања бројем убијених и арогантне заљубљености у своју високу „револуционарност“, та белешка још тада открива опасну жеља за надметањем са Совјетима. Ђилас не каже на основу чега је направио процену броја жртава КПЈ.⁴⁸ Познато је да Титови логори ни по сврси ни по суровости нису заостајали за Стаљиновим. Остале видове широког спектра отворених и прикривених репресивних метода који су примењивани у Југославији излишно је набрајати. Можда је позитивно гледање западних интелектуалаца-левичара на „титоизам“ било проузроковано тиме што је после разочарања у СССР Југославија за њих била трачак наде у тами пољуљане вере у остварење утопије.⁴⁹ Треба имати на уму констатацију Франсоа Фиреа о интелектуалној левици која је, по његовом мишљењу, „антифашистичка, а није антитоталитаристичка“.⁵⁰

Избијањем у јавност раскола са Стаљином најшири слојеви Југословена су се од пасивних и апатичних посматрача послератних политичких збивања преобратили у заинтересоване и наелектрисане масе. То је последица преовлађујућег националистичког расположења, које је било клонуло после комунистичког заузимања власти, а оживело са могућношћу да се ипак нешто промени. Совјетске претње и оптужбе подстакле су патриотизам и омогућиле Титу да различите етничке национализме, доскора сукобљене, неутралише тако што ће их фокусирати према спољашњој опасности. Доктринарни марксисти су у партизанској војсци били изразита мањина. Главнину су чинили Срби са простора НДХ, који су се борили за опстанак као национална и верска група, што је Тито врло добро знао.⁵¹ До 1943. малобројни Хрвати

⁴⁷ Kuljić, Todor, *Tito. Sociološko-istorijska studija*, Zrenjanin 2005, стр. 507–508.

⁴⁸ АЈ, 507, IX, 119/IV-6. Ђиласове белешке са саветовања Коминформа септембра 1947. у Пољској.

⁴⁹ Видети: „Стаљин – једна друга епоха“ (дебата водећих француских комуниста о Стаљину, у организацији недељника КПФ *Revolution*), *Књижевност*, Бр. 6–7, 1983, стр. 1168–1170.

⁵⁰ Fire, F., *Prošlost jedne iluzije...*, стр. 531. Фире из своје генерализације издваја само једног човека: Рејмона Арона.

⁵¹ Броз, Јосип Тито, *Борба за ослобођење Југославије 1941–1945*, Београд 1947, стр. 138.

партизани били су углавном Далматинци, а мотивисала их је национална огорченост због предаје Далмације Италији. Национална мотивација водила је и Словенце у Освободилној fronti. После слома Италије и наговештаја исхода рата долази до масовнијег преласка у партизанске редове четника, домобрана и других (националних) формација.

Ништа тако добро не изравнава међусобне омразе и несугласице као снажан и близак заједнички непријатељ, без чега нема ни тоталитарне хомогенизације. Било је то, у ствари, рађање „националног комунизма“, хибридног феномена чији карактер је дуго био замагљен интернационалистичком реториком тог времена. Међутим, по Фиреовом мишљењу, Титова Југославија је била „кћи брака између националне идеје и идеје о револуцији“.⁵² У том случају су логичне и совјетске оптужбе за национализам – иако су југословенским комунистима 1948. године морале звучати чудовишно!⁵³ Стаљин је, међутим, још априла 1945. године отворено рекао Титу: „Не, код вас није совјетска власт – код вас је нешто између Француске Де Гола и Совјетског Савеза.“⁵⁴ Стаљинова процена да треба рачунати на „интернационалисте“⁵⁵ и „здраве снаге“ у КПЈ била је погрешна, јер су и међу југословенским комунистима превладали они којима је кошуља била ближа од капута, па су се хомогенизовали око свог вођства. Део грађанства који је био против домаћих комуниста, још мање је био за долазак страних, па су се и они приклонили Титу.⁵⁶ Врх партије, наравно, знао је своју судбину у случају неуспеха отпора Стаљину, тако да је за њих излаз био само један: отпор до краја и по сваку цену.⁵⁷

Најекспониранији чинилац тоталитарне структуре у Југославији био је харизматски вођа, без кога она не би могла бити довршена, а чији култ се рађао још током рата, деривирајући из Стаљиновог као Стаљинов из Лењиновог. Тито се формирао као партијски лидер када је крајем тридесетих, као професионални револуционари и изасланик Коминтерне, извршио

⁵² Fire, F., *Prošlost jedne iluzije...*, стр. 494.

⁵³ Гибианский, Леонид, „От первого ко второму совещанию Коминформа“, *Совещания Коминформа, 1947, 1948, 1949. Документы и материалы*, Москва 1998, стр. 357.

⁵⁴ Đilas, M., *Razgovori sa Staljinom...*, стр. 75.

⁵⁵ По Стаљиновој дефиницији, „Интернационалиста је онај ко је беспоговорно, без колебања, безусловно, спреман да штити СССР, јер је СССР база светског револуционарног покрета, а штитити, унапређивати тај револуционарни покрет није могуће ако се не штити СССР. Свако ко мисли да штити светски револуционарни покрет мимо и насупрот СССР-у иде против револуције, такав се неминовно сврстава у табор непријатеља револуције.“ Цитат из Стаљиновог говора 1. августа 1927. године на заједничком пленуму ЦК и централне контролне комисије ВКП(б) наведен је према: „Протокол трећег совещания Коминформа, Заседание 5-е, 18. ноября 1949 г, Доклад Георгиу-Деж“, *Совещания Коминформа...*, стр. 630.

⁵⁶ У сукобу Тита са Стаљином логика „буржуја“ и „реакционара“ била је једноставна: „Само нека Руси ту не господаре. Ви сте наши, какви сте да сте.“ Đilas, M., *Vlast...*, стр. 165.

⁵⁷ Суђење Ласлу Рајку, као својеврсна замена за неизводиво суђење Титу, јасно показује да избора није било. Fire, F., *Prošlost jedne iluzije...*, стр. 497.

чистку и реорганизовао КПЈ, поставши 1939. године њен „генсек“. У том процесу он је уједно стварао политичку организацију по својим потребама, која је била не само одана одређеном корпусу идеја, него и њему лично, као представнику врховног вође комунистичког покрета, Ј. В. Стаљина. У рату он је прерастао у војног лидера, проширивши своју харизму са комуниста и на остале борце и део народа из кога су они потекли. Према социолошким тумачењима, харизма вође проистиче из раширеног уверења да је он извео „чудо“. У конкретном случају Тито је, у очима својих следбеника, „постигао ‘чудо’ јер је с неколицином оданих следбеника ослободио и ујединио земљу, супротставивши се надмоћној војној сили Немачке и Италије и њиховим домаћим помагачима.“⁵⁸ Снага коју је стекао током рата огледала се у масовној и приврженој армији, дипломатским контактима независним од Москве, снажној партији која је успела да уништи или потисне све конкуренте у борби за власт и повољном географском положају земље којом је завладао. То је омогућило Титу да, искористивши најпре Стаљинову подршку у свом походу на власт, након њеног освајања почне да се бори и за своју самосталност. Самим тим – и за већу самосталност земље.

Тито је у почетку наступио као револуционар одозго, покушавши да прикривено гради „малу империју“ у форми тзв. Балканске федерације⁵⁹, али и да буде револуционаран у друштвеном и економском смислу. Његова држава је, поред система логора, који су постојали од 1944. до 1956. године, практиковала и монтиране политичке процесе, од којих су најпознатији тзв. дахаушки процеси у Словенији (од 1947. до 1951. године) и три мостоградитељска суђења (1951–1952). Касније, када је, услед спољашњих околности, био принуђен да одустане од широке репресије и да се окрене либерализацији, Титов режим је очувао стаљинистички однос према правосуђу. Према речима Александра Ранковића, у Југославији је током 1949. било 47% неоснованих хапшења⁶⁰, а последња смртна казна за политичку кривицу извршена је 1954. године. Бројни функционери (Александар Ранковић, Милентије Поповић, Едвард Кардељ, Милош Минић, Тито) отворено су се изјашњавали против политичке независности судства, док је адвокатура сматрана за „реакционарну“ и „непријатељску“ професију.⁶¹ Режим је донекле био либералан у култури, а у мањој мери у економији и националној политици. Конзервативан по личним убеђењима, Тито је играо улогу либералног владоца, да би удо-

⁵⁸ Malešević, Siniša, *Ideologija, legitimnost i nova država. Jugoslavija, Srbija i Hrvatska*, Zagreb/Beograd 2004, стр. 216, опширнија аргументација: стр. 215–224.

⁵⁹ Опширније о међународној улози социјалистичке Југославије: Miloradović, Goran, „Trojanski konj imperijalizma preskače 'gvozdenу zavesu': Jugoslavija kao totalitarna država i njena uloga u hladnom ratu“, *Tokovi istorije*, Br. 1, 2011, стр. 102–107.

⁶⁰ А. Ранковић је тај податак изнео на Четвртном пленуму ЦК КПЈ 3–4. јуна 1951. Bekić, Darko, *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949–1955*, Zagreb 1988, стр. 47.

⁶¹ Režek, M., *Med resničnostju in iluzijo...*, стр. 65–79.

вољио спољнополитичким потребама земље, амортизовао унутрашње напетости и заштитио своју позицију. Да он није играо ту улогу – одиграо би је неко други, као што то показује пример неуспешног претендента Ђиласа.⁶²

У идеолошком и политичком развоју Југославије може се издвојити неколико фаза: неуспешни покушај успостављања парламентарне демократије 1918–1929; фаза краљеве војно-ауторитарне диктатуре 1929–1934; покушај контролисане обнове парламентаризма 1934–1941; период окупацијског режима, током кога је на највећем делу њене територије била формирана тоталитарна Независна држава Хрватска 1941–1945; период тоталитарне комунистичке диктатуре 1945–1990; обнова вишестраначког парламентаризма и распад Југославије 1990–1992, после чега је отпочело кретање њених делова ка либерално-демократском уређењу. Тиме се и на примеру Југославије потврдило мишљење да се „либерална политичка доктрина образује тек после искуства тоталитарног ужаса“.⁶³ Титов режим, уз све козметичке промене које је доживео прилагођавајући се изменама ситуације на међународној политичкој сцени, није био друго до стаљинизам са *маском* људског лика.

Упркос имицу хуманисте и миротворца, који је градио из прагматичних разлога, Тито је био тоталитарни лидер са развијеним инстинктом самоодржања и спретним пропагандним апаратом. Период стабилности и пораста стандарда од 60-их до 80-их година бацио је у сенку поратне масовне егзекуције стварних и потенцијалних непријатеља, изгон стотина хиљада људи, концентрационе логоре, монтиране судске процесе, сејање страха и идеолошко насиље. У Југославији је, као и у другим земљама „народне демократије“, тоталитарна партија, предвођена харизматским вођом, владала масама, спроводећи тоталитарну идеологију. На угрожавање своје позиције та структура је реаговала редукацијом грађанских слобода, чистком партије, репресијом и идеолошком хомогенизацијом. Тоталитарне методе нису спроводили колико су хтели, већ колико су могли, а граничници употребе силе у СССР-у и у Југославији нису се налазили на истом месту. Ако се упореди биланс социјализма у Совјетском Савезу и Југославији, мора се рећи да су југословенски грађани ипак мање претрпели него совјетски, али не захваљујући КПЈ/СКЈ, него упркос њој.

Према дефиницији Агнеш Хелер „друштво је тоталитарно ако је плурализам у њему изван закона.“⁶⁴ У социјалистичкој Југославији, као и у другим државана тог типа, није постојао плурализам који би се испољавао

⁶² О томе опширније: Miloradović, Goran, „Ljudi na strateškim mestima. Uzroci, posledice i smisao sukoba Josipa Broza Tita i Milovana Đilasa na Trećem (vanrednom) plenumu SK SKJ 1954. godine“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd 2011, стр. 199–231.

⁶³ Брдар, М., „Испитивање смисла отворености...“, стр. 178. Брдар сматра да је могућ „и други, много јефтинији пут који су до политичког либерализма прошла друштва поштеђена од револуција“. *Исто*, стр. 179.

⁶⁴ Feher, Ferenc; Heler, Agnes; Markuš, Đerđ, *Diktatura nad potrebama*, Beograd 1986., стр. 237.

кроз више политичких партија различите идеолошке оријентације, како је то уобичајено у парламентарним демократијама. Утолико се та држава уклапа у дефиницију тоталитаризма. Међутим, за разлику од других социјалистичких земаља, у њој је постојао посебан вид плурализма републичких комунистичких партија којима је КПЈ/СКЈ била надређена.⁶⁵ Оне јесу биле саставни делови федералне партије, али су током времена прерасле у носиоце политичког идентитета и заштитнице интереса и посебности југословенских нација. КПЈ/СКЈ је временом све више попримала карактер *савеза* републичких комунистичких партија, што сугерише и промена назива у *Савез* комуниста Југославије од 1952. године. То је, практично, значило да су оне прерасле у *националне* комунистичке партије.

Предуслов за њихову нову улогу је било развијање засебних организационих структура, па су Уставом СФРЈ из 1963. године овлашћења савезне администрације смањена у корист републичких, а изласком у сусрет захтевима за „деетатизацијом“ који су стизали из република, стварани су услови за даље слабљење савезне државе, на шта је и Тито указивао.⁶⁶ После VIII конгреса СКЈ крајем 1964. године спроведена је и конфедерализација савезне партије, а легитимитет њене моћи је убудуће био условљен сагласношћу републичких партија.⁶⁷ Шездесетих се већ било искристалисало да је свака република у Југославији уједно и национална држава у њој најбројнијег народа, на што указује и одлука да на попису становништва 1971. године муслимани, по први пут, добију статус нације. Процес је заокружен Уставом СФРЈ из 1974. године, којим је Босна и Херцеговина добила националну ознаку, а грб Југославије нову, шесту бакљу.⁶⁸

Организациона шема КПЈ/СКЈ била је, у својој основи, копија структуре СКП(б)/КПСС⁶⁹, коју су чинили основна организација (предузећа, установе, села, насеља, војне јединице), месна (мањи градови, већа села), среска (град, рејон, срез), покрајинска (област, покрајина), републичка и савезна, свака са својим секретаријатом и администрацијом, док је политику креирао Политбиро.⁷⁰ У стварности, многа питања су претресана и одлуке доношене на мањим, неформалним скуповима. У Совјетском Савезу то је било у кругу Стаљину најближих сарадника –

⁶⁵ Kuljić, T., *Tito...* стр. 190, 199.

⁶⁶ Титов говор у Бугојну, 8. IV 1971. „Titova misao“, Marksistička misao, Br. 3, 1980, стр. 120–121.

⁶⁷ Perović, Puniša, *Pregled istorije međunarodnog radničkog pokreta II*, Beograd 1979, стр. 234; Lempić, Dž., *Jugoslavija kao istorija...*, стр. 254.

⁶⁸ Упркос инвестирању у њен идентитет и државност, у Босни и Херцеговини ни једна од три најбројније нације није стекла апсолутну већину ни пуну политичку надмоћ. Та чињеница је одредила њену судбину у време распада Југославије, а и касније.

⁶⁹ Упоредити: Hazard, John N., *The soviet system of government*, Chicago 1980, стр. 244; Историја СКЈ..., стр. 326–328.

⁷⁰ Најважнији органи ЦК КПЈ/СКЈ били су: Политбиро, Организациони биро, Секретаријат и Централна контролна комисија. Према: *Програм Комунистичке партије Југославије усвојен на V конгресу КПЈ 28. јула 1948*, Београд 1948, стр. 67.

Молотова, Маљенкова, Берије, Сулова и Жданова, а у Југославији са Титом су најчешће дискутовали Кардељ, Ранковић и Ђилас, а у зависности од специфичне теме у томе су могли учествовати још и Коча Поповић, Борис Кидрич, Владимир Бакарић, Мијалко Тодоровић или неко други. Идеја о водећој улози партије у друштву и искуство вишедеценијског илегалног рада оставило је трага на обе партије, тако да њихови шефови нису придавали много значаја формалностима, осим, наравно, ако им то из неких посебних разлога није одговарало. Ни партијска ни државна хијерархија нису постојале ради демократичности доношења одлука, већ ради ефикасности њиховог спровођења.

Из националних посебности и локалних економских и друштвених особености извирале су разлике у политикама републичких партија. Оне су усклађиване кроз процес тзв. „усаглашавања и договарања“, у коме је Тито увек био врховни арбитар, што је додатно ојачавало његову и иначе јаку позицију шефа партије и врховног команданта армије, која је била комбинована најпре са функцијом председника владе, а потом председника државе. Такав однос савезне и републичких партија практично је омогућавао да се, у ограниченој мери, воде паралелне политике. Са променом спољнополитичких потреба то је могло бити пригушивано или стимулисано у различитим републикама, понекад синхроно и симетрично, понекад асинхроно и асиметрично. Описана структура власти омогућавала је повремено тактичко преношење тежишта моћи са савезног на републичке нивое и обрнуто, а што је могло значити, а и значило је, манипулисање национализмима. Однос власти према појавама и процесима, према разним утицајима и тежњама у сфери културе, а посебно тзв. „кадровска политика“, добар су показатељ функционисања тог механизма.

Осим партије, структуру моћи чиниле су и друге, „трансмисионе организације“, које су биле успостављене на истом федералном принципу као и сама партија. Најмасовнија од тих организација био је Народни фронт Југославије (НФЈ), који је 1953. био преименован у Савез социјалистичког радног народа Југославије (ССРНЈ) и који је замишљен као средство преко кога ће партија да контролише и усмерава различита политичка схватања и интересе.⁷¹ Федерализам је ишао дотле да је Југословенска армија (ЈА, 1951. године је преименована у Југословенску народну армију, ЈНА) била подељена у две стратешке целине, добивши шездесетих година републичке штабове Територијалне одбране (ТО). Те републичке командне структуре су у време распада Југославије постале основе оружаних снага будућих самосталних држава.

По тој шеми су и све друге политичке организације имале свој савезни и републички ниво, тако да је постојало по шест фронтонских, омладинских, пионирских и других организација: Савез комунистичке омладине Југославије (СКОЈ) био је елитна организација комунистичког

⁷¹ Petranović, B., *Istorija Jugoslavije 1918–1988...* III, стр. 39.

подмлатка формирана још пре рата, а 1942. године је формиран и Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије (УСАОЈ) као масовна организација омладине, која је 1948. спојена са СКОЈ-ем, а под називом Народна омладина Југославије (НОЈ). Та организација је 1963. преименована у Савез омладине Југославије (СОЈ), а 1974. у Савез социјалистичке омладине Југославије (ССОЈ). Постојао је и Савез удружења бораца Народноослободилачког рата (СУБНОР); Антифашистички фронт жена (АФЖ), основан 1942, 1953. преименован у Савез женских друштава Југославије (СЖДЈ), а 1961. уклопљен у ССРНЈ; Савез синдиката (СС); Савез ратних војних инвалида Југославије (СРВИЈ) до 1961, кад је уклопљен у ССРНЈ; и, за најмлађе, Савез пионира.⁷²

Стално развијани и дограђивани федерализам, уз институционализовање сваког вида друштвеног организовања, довели су до прерастања југословенских република из административних јединица Југославије у мале, привредно самосталне тоталитарне државе, са посебним националним идентитетима и сопственим „елитама власти“.⁷³ Захваљујући политици заснованој на концепту „равноправности народа“, кроз културне активности неговане су различитости, а не сличности југословенских народа. То је брзо довело до стања које је нагнало Тита да се 1962. године на драматичан начин обрати политичком врху Југославије и свих република: „па добро, је ли та наша земља збиља кадра да се још држи, да се не распадне? [...] Има сепаратистичких појава. Има изјава због којих човјеку памет стане кад их чује. Зар то није разлог да се дубоко замисли сваки комуниста и не само сваки комуниста, него и сваки наш грађанин кад би знао како ствари стоје?“⁷⁴ Ни тада, а ни касније, процес растакања Југославије није био заустављен, већ само повремено успораван и пажљиво прикриван пред „грађанима“.

Крајем осамдесетих година, у околностима слома Источног блока и пораза „реалног социјализма“, јавио се и нови изазов „самоуправном социјализму“, у виду парламентарне демократије и тржишне привреде. Тиме је отпочела нова прекомпозиција југословенског простора, праћена дуготрајном друштвеном и економском кризом и серијом грађанских ратова ниског интензитета.

⁷² Наведено на основу: „Комунистичка партија Југославије“, *Enciklopedija Leksikografskog zavoda* 4, Zagreb 1959, стр. 302–313; „Savez boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije“, *Исмо*, 6, Zagreb 1962, стр. 634; „Savez komunista Jugoslavije“, *Исмо*, стр. 634; „Savez komunističке омладине Југославије“, *Исмо*, стр. 634–636; „Savez komunista Jugoslavije (SKJ)“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 7, Zagreb 1968, стр. 148–167; „Savez socijalističkog radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ)“, *Исмо*, стр. 415–419; *Историја СКЈ...*, стр. 24–34; Petranović, B., *Istorija Jugoslavije 1918–1988...* III, стр. 29–55.

⁷³ У питању је „елита власти, а не владајућа елита, зато што је власт чини елитом, а није елита која влада.“ Јовановић, М., „Стаљинизам“..., стр. 115.

⁷⁴ Говор Јосипа Броза Тита на проширеној седници ИК ЦК СКЈ 14. марта 1962. године. *Početak kraja SFRJ. Stenogrami i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 14–16. marta 1962. godine*, Beograd 1998, стр. 32.